

IUS commune i europeizacija bosanskohercegovačkog prava

Prof.dr.sc. Marko Petrak

Katedra za rimsko pravo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Email: marko.petrak@pravo.hr

Sažetak: Svrha rada jest analizirati značenje pravila općeg prava (ius commune) u obliku latinskih pravnih izreka (regulae iuris) u suvremenom bosanskohercegovačkom pravnom sistemu, kao i moguću ulogu tih pravila u europeizaciji tog nacionalnog prava. U prvom dijelu rada, autor prije svega istražuje uporabu pravila općeg prava u bosanskohercegovačkoj pravnoj praksi, posebice Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Potom se analizira značenje pravila općeg prava kao važećeg normativnog sadržaja u okvirima suvremenog bosanskohercegovačkog pravnog sustava. Na temelju provedene analize, u zaključnom dijelu rada, autor nastoji odgovoriti na pitanje može li intenzivnija primjena onih pravila općeg prava koja u sebi sadrže pravna načela zajednička gotovo svim europskim pravnim sustavima pridonijeti daljnjoj europeizaciji suvremenog bosanskohercegovačkog prava.

Ključne riječi: ius commune, Bosna i Hercegovina, europeizacija

UVOD

Pravni sustav po svojoj naravi teži određenoj stalnosti pravnih normi i ostalih pravnih fenomena. Na toj se stalnosti zasniva pravni kontinuitet kao temelj jedne od stožernih vrednota pravnog sustava: pravne sigurnosti. Dugotrajni pravni kontinuitet stvara pravnu tradiciju. Pojedine velike svjetske pravne tradicije stare su tisućljećima te s nesmanjenom vitalnošću traju i danas, razvijajući svoju vlastitost u skladu s potrebama vremena. Štoviše, pojedini suvremeni pravni sustavi uzdižu pravnu tradiciju na razinu formalnog izvora prava. U europskim razmjerima, najvažnija takva tradicija jest nedvojbeno rimska pravna tradicija, koja – posebice u području privatnog prava – traje u svojim različitim oblicima već više od dva i po tisućljeća.

Najvažniji izdanak rimske pravne tradicije, u kontekstu stvaranja jedinstvenog europskog pravnog prostora, jest nedvojbeno *ius commune* – opće pravo. Kako je poznato, pojam *ius commune* označava pravni sustav koji je vrijedio u gotovo čitavoj Europi u srednjovjekovnom i ranom novovjekovnom razdoblju. Taj je sustav oblikovan recepcijom rimskog prava, tj. procesom postupnog preuzimanja pravila rimskog prava sadržanog u Justinijanovoj kodifikaciji (*Corpus iuris civilis*) kao pozitivnog prava, uz prilagodbu tih pravila potrebama života i pravne prakse navednih razdoblja te njihovog povezivanja s pojedinim elementima kanonskog prava i običajnih prava¹. Premda je *ius commune*, nakon stoljeća kontinuirana važenja, prestalo biti formalnim izvorom prava u većini europskih država donošenjem modernih građanskih zakonika u 19 i 20 st., navedeni zakonici su, u svojoj biti, zapravo predstavljali različite kodifikacije recipiranog rimskog prava, tj. nacionalne varijacije jedne te iste europske teme. Time je rimska pravna tradicija sa njome pripadnim načelima, institutima i rješenjima nastavila u tim kodificiranim oblicima presudno djelovati na svekoliki europski pravni razvoj do današnjih dana², uspješno se odupirući različitim revolucionarnim pokušajima raskida sa postojećim pravnim kontinuitetom. Štoviše, potrebno je istaknuti da je upravo u razdoblju dominacije kodifikatorske ideje, tradicija općeg prava doživjela svoj zaključni vrhunac zahvaljujući njemačkoj pandektističkoj školi, čija su učenja iznimno utjecala na zakonodavstvo, doktrinu i praksu privatnog prava u gotovo svim europskim zemljama u drugoj polovini 19 st. te u 20 st. te i danas predstavljaju temelje opće europske

¹ Općenito o *ius commune* kao pravnom sustavu v. e.g. Calasso, *Introduzione al diritto commune*, Milano, 1970; Coing, *Die ursprüngliche Einheit der europäischen Rechtswissenschaft*, Wiesbaden, 1968; idem, *Europäische Grundlagen des modernen Privatrechts*, Opladen, 1986; Bellomo, *L'Europa del diritto comune*, Roma, 1998; Van Caenegem, *European Law in the Past and the Future*, Cambridge, 2002, 13 sqq.

² V e.g. Stein, *Roman Law in European History*, Cambridge, 1999, 104 sqq.; Zimmermann, *The Civil Law in European Codes*, in: Carey Miller/ Zimmermann (eds.), *The Civilian Tradition and Scots Law: Aberdeen Quincentenary Essays*, 1997, 259 sqq.

privatnopravne dogmatike³. Povrh toga, u najnovije doba, ideja europskog ujedinjenja i jedinstvenog europskog prava u velikoj je mjeri obnovila interes za *ius commune* kao svojevrsnu preteču tog procesa, čime rimska pravna tradicija kao zajednički nazivnik europske pravne kulture postaje značajnim čimbenikom i u oblikovanju suvremenog europskog identiteta⁴.

Regulae iuris i europeizacija bosanskohercegovačkog prava

Unutar navedenog europskog konteksta, svrha ovog rada jest ukratko analizirati značenje općeg prava (*ius commune*) u suvremenom bosanskohercegovačkom pravnom sistemu, a posebice moguću ulogu njegovih pravila u europeizaciji bosanskohercegovačkog prava. No prije što se usredotočimo na problematiku značenja općeg prava (*ius commune*) u suvremenom bosanskohercegovačkom pravnom sustavu, nužno je prethodno ukratko objasniti na što se točno pojam „pravila općeg prava“ u ovom radu odnosi. Pod tim pojmom u navedenom kontekstu valja imati u vidu prije svega pravne izreke (*regulae iuris*) sadržane u izvorima antičkog rimskog prava ili pak oblikovane u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj rimskoj pravnoj tradiciji na temelju tih antičkih izvora. Te pravne izreke posebice su značajne iz razloga što je u njima na krajnje sažet i jezgrovit način sabrano tisućljetno rimsko i europsko pravničko iskustvo, u rasponu od temeljnih pravnih načela do sasvim konkretnih rješenja, a njihov je sadržaj i danas u vrlo velikoj mjeri ugrađen u europske pravne sustave. Stoga one predstavljaju tradicionalni sažeti izraz same biti europske pravne tradicije i kulture te reprezentativne formule univerzalnog europskog pravnog jezika⁵. U kontekstu bosanskohercegovačkog pravnog sustava, ostavljajući ovom prilikom po strani relevantnost uporabe latinskih pravnih izreka u pravnoj teoriji i doktrini⁶, postavlja se na preliminarnoj

³ Općenito o njemačkoj pandektističkoj doktrini u drugoj polovici 19 st. i stvaranju sustava pandektnog prava v. e.g. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen, 1996, 430 sqq., s uputama na brojnu daljnju literaturu.

⁴ Općenito o rimskoj pravnoj tradiciji kao «zajedničkom nazivniku» europskih (privatno)pravnih sustava u kontekstu stvaranja jedinstvenog europskog građanskog zakonodavstva v. e.g. Sturm, *Droit romain et identité européenne*, in: *Droit romain et identité européenne*, *Revue internationale des droit de l'antiquité. Supplément au tome XLI* (1994), 147 sqq.; Knütel, *Römisches Recht und Europa*, in: *Droit romain et identité européenne*, op. cit., 185 sqq.; Zimmermann, *Roman Law, Contemporary Law, European Law. The Civilian Tradition Today*, Oxford, 2001.

⁵ O značenju latinskih pravnih izreka kao jednog od temeljnih elemenata europske pravne tradicije, kulture i jezika v. amplius Wacke, *Sprichwörtliche Prinzipien und europäische Rechtsangleichung, Orbis iuris romani*, 5 (1999) 174 sqq.; cf. i Liebs, *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*, München, 1991, 9 sqq.; Kranjc, *Latinski pravni reki*, Ljubljana, 1998, 5 sqq.; Domingo et al., *Principios se derecho global. 1000 reglas y aforismos jurídicos comentados*, Navarra, 2006, 23 sqq.; Petrak, *Traditio iuridica*, vol. I. *Regulae iuris*, Zagreb, 2010, 9 sqq.

⁶ Uporaba latinskih pravnih izreka u pravnoj teoriji i doktrini u kontekstu hrvatskog pravnog sustava istražena je u određenoj mjeri u našoj upravo navedenoj knjizi pod naslovom *Traditio iuridica*. Slično istraživanje nedvojbeno bi bilo potrebno provesti i u pogledu bosanskohercegovačke pravne teorije i doktrine.

razini sljedeće pitanje: postoji li mogućnost izravne primjene navedenih privilegiranih iskaza europske pravne tradicije u bosanskohercegovačkoj pravnoj praksi? Naime, budući da je prema ustavnim pravilima, u službenoj uporabi u Bosni i Hercegovini „bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik“⁷, odnosno „jezik srpskog naroda, jezik bošnjačkog naroda i jezik hrvatskog naroda“⁸, postavlja se pitanje je li primjena pravnih izreka na latinskom jeziku kao pravila općeg prava (*ius commune*) u skladu s Ustavnim poretkom Bosne i Hercegovine?

Intuitivan odgovor prosječnog čovjeka na pitanje je li u skladu s ustavnim poretkom Bosne i Hercegovine koristiti latinski jezik u pravnoj praksi, vrlo vjerojatno bi bio negativan: opće je poznata činjenica da se u Bosni i Hercegovini latinski jezik izvan katoličkih struktura nije koristio u službenom kontekstu od vremena prestanka srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva⁹.

U prilog navedenom prosječnom shvaćanju, zanimljivo je spomenuti jednu noviju raspravu u hrvatskoj javnosti iz medicinske sfere: pojedini liječnici su u sredstvima javnog priopćavanja počeli vehementno i sustavno promicati shvaćanje da treba promptno napustiti pisanje dijagnoza na latinskom jeziku jer je takvo postupanje, *inter alia*, protuustavno, tj. suprotno odredbi Ustava Republike Hrvatske o hrvatskom jeziku kao službenom jeziku u Republici Hrvatskoj¹⁰. Usporedive ideje u sferi medicine nedavno su se pojavile i u bosanskohercegovačkim javnim medijima, ne postavljajući ipak u navedenom kontekstu pitanje ustavnosti¹¹. Ne ulazeći u smislenost takve teze koja nastoji destruirati dva tisućljeća uspješnih nastojanja stvaranja sažete, precizne i sustavne terminologije na nadnacionalnom

⁷ V. Amandman XXIX Ustava Federacije Bosne i Hercegovine.

⁸ V. Amandman XXIX Ustava Republike Srpske.

⁹ O uporabi latinskog jezika u Bosni i Hercegovini u prošlosti v. ukratko Čelić, Tokovi pisane riječi u Bosni i Hercegovini, in: Isaković/Popadić (eds.), Pisana riječ u Bosni i Hercegovini – od najstarijih vremena do 1918. godine, Sarajevo, 1982, 7 sqq.

¹⁰ V. npr. prilog Igora Petričeka „Dijagnoze na hrvatskom ili latinskom?“, Liječničke novine 50 (2006), 75 sqq.; cf. i Lončarek, Latinski s izgovorom, Feral Tribune od 30. studenoga 2006. g., u kojem tekstu autorica, osim ponavljanja tvrdnje da je pisanje dijagnoza na latinskom protuustavno, ističe i da je medicinski latinski „ritualni jezik koji liječnika razlikuje i odvaja od laika“, iznoseći začudnu tezu da se latinski jezik u navedenom kontekstu koristi prije svega zato da bi dijagnoze ostale nerazumljive pacijentima. Ne ulazeći dublje u razloge navedenog kvazi-prosvjetiteljskog nastojanja, ipak se mora istaknuti kako je tvrdnja da se latinski jezik koristi u pisanju dijagnoza uglavnom u „okultirajuće“ svrhe sasvim apsurdna u 21. stoljeću, u kojem se značenje svakog takvog latinskog izraza može u najkraćem roku doznati ili provjeriti putem interneta.

¹¹ V. npr. interview sa prof. dr. sc. Emirom Solakovićem „Medicina je biznis, ali građani ne smiju biti ničiji bankomati“, Dnevni avaz, 24.08.2013. (online izdanje), koji u navedenom kontekstu razlikuje znanstveni i popularni diskurs: „Moj cilj je bio da knjige napišem jezikom koji narod razumije, a kada dođem na kongres ljekara, onda ću govoriti latinske izraze. Moja je ideja bila da svi naši doktori pišu dijagnoze na bosanskom, da pacijent zna šta mu je. To je trajalo vrlo kratko. Kako će jedan pacijent koji izade iz bolnice razumjeti šta mu je kada vidi dijagnozu na latinskom?“.

jeziku¹², istom logikom bi se dalo zaključiti da je protuustavna i npr. latinska farmakološka, botanička ili zoološka terminologija, francuska ili talijanska gastronomska terminologija ili engleska informatička terminologija. Rečeno bi se moglo nedvojbeno primjeniti i na latinsku pravnu terminologiju kao univerzalan europski pravni jezik. Tjerajući navedenu logiku do apsurdna, moglo bi se reći da je svaki oblik normativnog izražavanja koji nije isključivo na nacionalnom službenom jeziku, nego se, primjerice, izražava određenim formulama, grafikonima ili znacima, također protuustavan¹³.

Međutim, nasuprot takvom shvaćanju, svatko tko ima elementarna pravna znanja ispravno će zaključiti da specifičan jezik ili terminologija neke znanosti ili struke može predstavljati poseban oblik normativnog izražavanja - različit od općeg oblika normativnog izražavanja na službenom jeziku - te da stoga nipošto sam po sebi ne može biti protuustavan. A da uporaba specifičnog jezika ili terminologije neke struke nije kao takva protuustavna, možda ponajbolje dokazuje činjenica da je Ustavni sud Bosne i Hercegovine u svojoj praksi, uz mnoštvo latinskih pravnih izraza, višekratno koristio latinske pravne izreke kao pravna načela, pri čemu su u određenim slučajevima pravna pravila izražena na latinskom jeziku predstavljala nadasve važan normativni sadržaj pri donošenju konkretne odluke.

Do navedenog zaključka o uporabi latinskih pravnih izreka u bosanskohercegovačkoj pravnoj praksi došli smo na temelju sumarnog istraživanja, obavljenog isključivo temeljem pretraživanja internetom dostupne elektroničke baze judikature Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kao najvažnijeg pravnog tijela u državi.

Tako se u praksi Ustavnog suda, u obrazloženjima (ili izdvojenim mišljenjima) pojedinih odluka, citiraju, abecednim redom navedeno, sljedeća pravila općeg prava (*ius commune*) na latinskom jeziku: *actori incumbit probatio*¹⁴; *falsa nominatio non nocet*¹⁵; *ignorantia iuris nocet*¹⁶; *in dubio pro reo*¹⁷; *iura novit curia*¹⁸, *lex posterior derogat legi priori*¹⁹;

¹² O temeljnim obilježjima latinske medicinske terminologije te svrsi njene uporabe u suvremenom svijetu v. npr. Loknar, *Latinske i hrvatske medicinske izreke*, Zagreb, 2007, koji u navedenom kontekstu posebice ističe neprolaznu aktualnost izreke *Non est medicina sine lingua Latina*.

¹³ O formulama, grafikonima i znakovima kao temeljnim oblicima pisanog normativnog izražavanja, na koji nailazimo u gotovo svakom broju *Narodnih Novina*; v. npr. Perić, *Struktura prava*, Zagreb, 1988, 29 sq.

¹⁴ AP-2204/08; o pravilu *actori incumbit probatio*, nastalom na temelju C. 4, 30, 10, v. Liebs (n. 5) 23; Petrak (n. 5) 20.

¹⁵ AP-225/04; o pravilu *falsa nominatio non nocet*, nastalom na temelju Marc. D. 35,1,33, pr. i Scaev. D. 32,102,1., v. Liebs (n. 5) 72 sq.; Kranjc (n. 5) 95.

¹⁶ AP-1405/08; AP-45/02; o pravilu *ignorantia iuris nocet*, nastalom na temelju Paul. 22,6,9, pr., v. Petrak (n. 5) 65 sq.

¹⁷ AP-3574/13; AP-3431/13; AP-1713/12; AP-4006/11; AP- 1452/11 i dr; o pravilu *in dubio pro reo*, nastalom na temelju Paul. D. 42, 1, 38 pr. i Gai. 50, 17, 125, v. Liebs (n. 5) 91 sq.

*lex specialis derogat legi generali*²⁰; *nemo iudex in causa sua*²¹; *ne bis in idem*²²; *nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse habet*²³; *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*²⁴; *pacta sunt servanda*²⁵; *petitorium absorbet possessorium*²⁶; *prior tempore potior iure*²⁷; *quod ab initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere*²⁸; *res iudicata pro veritate habetur*²⁹; *superficies solo cedit*³⁰; *tempus regit actum*³¹.

Problematika pozivanja bosanskohercegovačkih sudova na pravila općeg prava (*ius commune*) svakako bi zaslužila posebnu monografsku obradu. Takvo bi istraživanje moralo uzeti u obzir sve odluke bosanskohercegovačkih sudova, bez obzira na njihovu instanciju, u kojima se *explicite* navode pravne izreke kao pravna pravila na latinskom jeziku; uzeti u obzir i sve odluke u kojima su se sudovi *implicito* referirali na pojedina pravila općeg prava; konačno, na temelju prikupljene građe, detaljno istražiti svaki takav pojedini slučaj referiranja na pravila općeg prava u bosanskohercegovačkoj sudskoj praksi, tj. u prvom redu precizno utvrditi pravni kontekst u kojem su ona uporabljena te usporediti izvorno značenje pojedinog pravila sa njegovom suvremenom uporabom u svrhu kritičke analize svih slučajeva primjene „supstrata općeg prava“ u bosanskohercegovačkoj pravnoj praksi. Razumije se da u okvirima

¹⁸ AP-1592/08; AP-1300/06; AP-2248/05; AP-200/05; AP-863/04; o pravilu iura novit curia, nastalom na temelju Ulp. D. 44, 1, 1 i Ulp. 22, 3, 19 pr.; v. Liebs (n. 5) 103; Petrak (n. 5) 70 sq.

¹⁹ AP-2134/11; AP-1016/09; AP-3417/08; AP-1209/08; U-10/04 i dr.; o pravilu *lex posterior derogat legi priori*, v. Liebs (n. 5) 111; Kranjc (n. 5) 140 sq.; Petrak (n. 5) 77 sq.

²⁰ AP-2423/10; AP-3893/09; AP-3594/08; AP-3417/08; AP-1209/08 i dr.; o pravilu *lex specialis derogat legi generali*, v. Liebs (n. 5) 111; Kranjc (n. 5) 142; Petrak (n. 5) 79 sq.

²¹ AP-2821/09; o pravilu *nemo iudex in causa sua*, izvorno sadržanom u C. 3, 5, 1, v. Liebs (n. 5) 131; Kranjc (n. 5) 165; Petrak (n. 5) 88 sq.

²² AP-3737/13; AP-1123/11; AP- 145/11; AP-604/10; AP-2248/09 i dr.; o pravilu *ne bis in idem*, v. Liebs (n. 5) 125; Kranjc (n. 5) 158; Petrak (n. 5) 84 sq.

²³ U-1/11; AP-1931/10; ; o pravilu *nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse habet*, izvorno sadržanom u Ulp. D. 50,17,54, v. Liebs (n. 5) 132; Kranjc (n. 5) 165; Petrak (n. 5) 90.

²⁴ AP-5161/10; AP-4065/09; AP-3427/09; AP-2947/09; AP- 1232/09 i dr.; o pravilu *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, nastalom na temelju Ulp. D. 50,16,131,1 te Paul. D. 50,16,244, v. Liebs (n. 5) 145; Kranjc (n. 5) 176; Petrak (n. 5) 99 sq.

²⁵ U-1/11; AP-476/10; U-5/09; AP-1781/09; AP-1312/08 i dr.;o pravilu *pacta sunt servanda*, čije začetke nalazimo u Ulp. D. 2,14,7,7, v. Liebs (n. 5) 150; Kranjc (n. 5) 181; Petrak (n. 5) 105 sq.

²⁶ AP-2487/09; o pravilu *petitorium absorbet possessorium*, v. Liebs (n. 5) 154; Petrak (n. 5) 111 sq.

²⁷ AP-942/09; o pravilu *prior tempore potior iure*, formuliranom u Liber Sextus, 5,13,54 (cf. već i C. 8, 17, 3), v. Liebs (n. 5) 162; Kranjc (n. 5) 191; Petrak (n. 5) 113.

²⁸ AP-219/10; o pravilu *quod ab initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere* (“regula Catoniana”), sadržanom u Paul. D. 50,17,29, v. Liebs (n. 5) 177; Kranjc (n. 5) 208; Petrak (n. 5) 116.

²⁹ AP-1010/08; AP-2248/05; o pravilu *res iudicata pro veritate habetur*, v. Liebs (n. 5) 190; Kranjc (n. 5) 220; Petrak (n. 5) 120.

³⁰ AP-264/11; AP-5490/10; AP-564/10; AP-3292/06; AP-1593/05; o pravilu *superficies solo cedit*, v. Liebs (n. 5) 204; Kranjc (n. 5) 236; Petrak (n. 5) 129 sq.

³¹ AP- 4100/09; AP-2131/09; o pravilu *tempus regit actum* v. Liebs (n. 5) 207.

ovog rada nije moguće izvesti takvo obuhvatno istraživanje, no smatramo da se i na temelju iznesenog skromnog fragmenta tog budućeg istraživanja mogu izvući određeni zaključci. Prije svega, upada u oči činjenica da referiranje na pravila općeg prava na latinskom jeziku u judikaturi Ustavnog suda Bosne i Hercegovine ne predstavlja ni rijetku, niti neuobičajenu pojavu. Povrh toga, može se uvidjeti da su pojedina pravila (npr. *iura novit curia; in dubio pro reo; lex posterior derogat legi priori; lex specialis derogat legi generali; ne bis in idem; nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege; pacta sunt servanda; superficies solo cedit*) višekratno primjenjivana u navedenoj judikaturi. Sve to upućuje na zaključak da su pojedina pravila općeg prava (*ius commune*) prihvaćena kao važeći normativni sadržaji u sudskoj praksi Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Sve u svemu, na temelju navedenih činjenica može se zaključiti da latinske pravne izreke kao iznimno važna sastavnica europske pravne tradicije predstavljaju integralni aspekt bosanskohercegovačkog pravnog sustava³².

U navedenom kontekstu treba posebice istaknuti da izravna primjena rimskih pravnih pravila u obliku latinskih pravnih izreka od strane današnje pravne prakse nipošto ne predstavlja rijetkost ni u europskim, a niti u svjetskim razmjerima. Štoviše, *ius commune* još uvijek predstavlja izvor pozitivnog privatnog prava u desetak europskih i izvaneuropskih zemalja³³, a sudska praksa u tim zemljama često temelji svoje odluke izravno na rimskim pravnim pravilima u obliku latinskih pravnih izreka. Također, i u zemljama gdje *ius commune*

³² Usporedbe radi, treba istaknuti da se u posljednje vrijeme sve više prihvaća shvaćanje da i rimska pravna pravila u obliku latinskih pravnih izreka predstavljaju izvor prava u hrvatskom pravnom sustavu; v. npr. Žuvela, *Vlasničkopravni odnosi*, Zagreb, 2009, 6; cf. i Petrak, *Rimsko pravo kao pozitivno pravo u Republici Hrvatskoj*. Prilog tumačenju Zakona o načinu primjene pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. godine, *Hrvatska pravna revija* 10 (2006), 1 sqq.

³³ Tako je od europskih zemalja *ius commune* supsidijarni izvor pozitivnog privatnog prava u pojedinim dijelovima Ujedinjenog Kraljevstva (Škotska, Channel Islands), Malti, San Marinu, Andori, a u striktno ograničenom opsegu i u Španjolskoj i Njemačkoj. Od izvaneuropskih zemalja, *ius commune* se in subsidio primjenjuje na čitavom području Južne Afrike (Južnoafrička Republika, Zimbabve, Bocvana, Lesoto, Svaziland, Namibija) te Šri Lanki i Gvajani; o *ius commune* kao suvremenom pozitivnom pravu u vidu pregleda po pojedinim zemljama svijeta v. Chorus, *Römisches Recht auf dem Südpol und anderswo*, in: Spruit (ed.), *Coniectanea Neerlandica Iuris Romani. Inleidende Opstellen over Romeins Recht*, Zwolle, 1974, 139 sqq.; v. i Evans-Jones (ed.), *The Civil Law Tradition in Scotland*, Edinburgh, 1995 (za Škotsku); Zwalve, Snell v. Beadle. *The Privy Council on Roman law, Norman customary law and the ius commune*; in: Ligt, L. de (ed.), *Viva vox iuris romani. Essays in honour of J.E. Spruit*, Amsterdam, 2002, 379 sqq. (za Channel Islands); Reinkenhof, *Die Anwendung von ius commune in der Republik San Marino. Einführung in die Grundlagen und Erbrecht*, Berlin, 1997 (za San Marino); Reinoso Barbero, *España y el derecho romano actual*, in: Labeo. *Rassegna di diritto romano*, (32) 1986, 310 sqq. (za Španjolsku); Kaser/Knütel, *Römisches Privatrecht*, München, 2003, 14 sqq. (za Njemačku); Zimmermann, *Das römisch-holländische Recht in Südafrika. Einführung in die Grundlagen und usus hodiernus*, Darmstadt, 1983 (za Južnu Afriku); Van den Horst, *The Roman-Dutch Law in Sri Lanka*, Amsterdam, 1985 (za Šri Lanku); Smits, *The Making of European Private Law. Towards a Ius Commune Europaeum as a Mixed Legal System*, Antwerp/Oxford/New York, 2002, 139 (za Gvajanu).

ne predstavlja izvor pozitivnog prava, sudska praksa se učestalo referira na brojne latinske pravne izreke koje sadrže u sebi opća načela prava³⁴. U navedenom kontekstu posebno je zanimljivo podvući da su se sudska tijela Europske unije, jednako kao i međunarodni sudovi, u relevantnom broju slučajeva također izravno pozivali na rimska pravna načela izražena latinskim pravnim izrekama³⁵. Sve to svjedoči o aktualnoj globalnoj relevantnosti navedenog važnog pojavnog oblika europske pravne tradicije.

Bez obzira na navedeni univerzalan karakter latinskih pravnih izreka koje sadrže temeljna pravna načela, pravnici sa južnoslavenskih prostora pokušali su već u 19. st. najvažnije i najpoznatije od njih prevesti na narodni jezik radi sveopće razumljivosti u puku. U tom smislu posebice je značajan pothvat znamenitog pravnika i polihistora Baltazara (Balda) Bogišića (1834-1908). Bogišić je od svojih znanstvenih početaka intenzivno istraživao tekstualne i sadržajne istovjetnosti između regula *iuris* pripadnih rimskoj pravnoj tradiciji i slavenskih narodnih poslovice pravnog karaktera³⁶. Polazeći od navedenih istraživanja, on je u posljednjem razdjelu šestog dijela svojeg *Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru* (OIZ) iz 1888. godine pod naslovom *Neke zakonjačke (pravničke) izreke i postavke koje, i ako ne mogu zakona ni preinačiti ni zamijeniti, mogu mu, ipak, objasniti smisao* formulisao 45 pravnih poslovice na narodnom jeziku na temelju latinskih pravnih izreka koje sadrže temeljna pravna načela. Kako su rimskopravni temelji Bogišićevih „zakonjačkih izreka“ ili „zakonjača“ kao finalnog segmenta OIZ-a već u više navrata tematizirani u pravnoj znanosti³⁷, ovdje nećemo ulaziti u detalje navedene problematike. Navest ćemo samo

³⁴ V. e.g. Carbonnier, *Usus hodiernus Pandectarum*, in: *Festschrift für I. Zajtay*, Tübingen, 1982, str. 107 sqq. (za Francusku); Micali, *Il diritto romano nella giurisprudenza della Corte Suprema di Cassazione*, in: *Giurisprudenza it.* 145, Parte IV (1993) 489 sqq. (za Italiju); Wolodkiewicz, *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Kraków, 2003 (za Poljsku); cf. i Astorino, *Roman Law in American Law: Twentieth Century Cases of the Supreme Court*, *Duquesne Law Review* 40 (2001-2002) 627 sqq. (za SAD).

³⁵ O primjeni rimskih pravnih pravila i pravila općeg prava te u njima sadržanih pravnih načela od strane sudskih tijela EU, v. amplius Knütel, *Ius commune und Römisches Recht vor Gerichten der Europäischen Union*, in: *Juristische Schulung*, Heft 9, 1996, 768 sqq.; Rainer, *Il Diritto romano nelle sentenze delle Corti europee*, in: Castellano, *L'anima europea dell'Europa*, Napoli, 2002.; Andrés Santos, *Epistemological Value of Roman Legal Rules in European and Comparative Law*, *European Review of Private Law* 3 (2004) 347 sqq.; o njihovoj primjeni od strane međunarodnih sudova v. e.g. Lesaffer, *Argument from Roman Law in Current International Law: Occupation and Acquisitive Prescription*, *European Journal of International Law* 16 (2005) 25 sqq.; cf. i Baldus, *Regelhafter Vertragsauslegung nach Parteipollen im klassischen römischen Recht und in der modernen Völkerrechtswissenschaft: zur Rezeptionsfähigkeit römischen Denkens*, Frankfurt a. M., 2000.

³⁶ V. npr. Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*. Privatno pravo, Zagreb, 1867.

³⁷ Analizu regula *iuris* pripadnih rimskoj pravnoj tradiciji kao temelja zakonjačkih (pravničkih) izreka u posljednjem razdjelu Bogišićeva OIZ-a izvršili su, inter alia, do sada Vojnović, *Crnogorski zakonik*, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, br.7/1888, 329 i sqq.; Vojnović, *Opći imovinski zakonik za Crnu Goru* obzirom na ostalo crnogorsko zakonarstvo, Rad JAZU, Knjiga XCVI, Zagreb, 1889, 57 sqq.; Zocco-Rosa, *Influssi di diritto romano sur una legislazione Slavo-serba*, in: *Mélanges G. Cornil*,

nekoliko aktualnih primjera uporabe Bogišićevih „preobrazbi“ latinskih pravnih izreka u narodne pravne poslovice. Primjerice, u jednom od najznačajnijih sistemskih pregleda građanskog prava nastalih posljednjih desetljeća na južnoslavenskim prostorima, pri analizi važećih obveznopравnih odredbi o konvalidaciji, izričito je navedena već spomenuta rimska regula *quod ab initio vitiosum est non potest tractu temporis convalescere* uz istovremenu poredbu sa izostajanjem Bogišićevom izrekom *što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi; - što je s početka nezakonito, to samim vremenom zakonito ne postaje*³⁸. Nadalje, treba spomenuti i da se jedna Bogišićeva izreka *explicite* koristi kao relevantan normativni sadržaj u možda najutjecajnijem djelu doktrine građanskog procesnog prava na našim prostorima: “Kad se određena pravna sredstva, na način koji je na izgled u skladu sa zakonom, upotrijebe radi ostvarenja nedopuštenih ciljeva, takvo ponašanje, koje je u protivnosti s pravilima morala, je protupravno ponašanje. *Ni svojim se pravom služiti nemoš', tek drugome na štetu il' dosadu*, bilo je napisano još u čl. 1000. Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru”³⁹. Polazeći od sadržaja navedenog citata, u kojem možemo vidjeti jedan slučaj izravne primjene Bogišićevih izreka u kontekstu važećeg procesnog prava, treba ustvrditi da i citirana izreka ima svoj precizni klasični rimski predložak, na što je recentno upozoreno u znanosti rimskog prava⁴⁰. Radi se o jednoj postavci klasičnog pravnika Gaja (*Gaius*) koja glasi: *Male enim iure nostro uti non debemus* (“Ne smijemo zlouporabiti svoje pravo”)⁴¹.

Kao posljednji primjer, obratit ćemo pozornost na Bogišićevu “zakonjaču” iz čl. 1017 OIZ-a koja glasi: *Čija zemlja toga i dvori, čija njiva toga i usijev*. Nije teško prepoznati da navedena poslovice ima svoj rimski temelj u znamenitoj latinskoj izreci *superficies solo cedit* (“površina pripada tlu”)⁴². Kada se promatra odnos navedenih regula *iuris* pripadnih rimskoj pravnoj tradiciji i Bogišićevih zakonjača - ne preostaje nam drugo nego ponoviti nadasve točan uvid Konstantina kneza Vojnovića Užičkog iz prve opširnije domaće rasprave o OIZ-u da su Bogišićeve zakonjače ”u popularne rečenice odjenute izreke rimske mudrosti”

Vol. II, Paris, 1926, 634 sqq.; Bogojević-Glušćević, Rimska pravna pravila u zakonjačama Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Istorijski zapisi (78) 1-4/2005, 7 sqq. Mjestimične upute na odgovarajuće članke OIZ-a pružili su svojedobno i Stojčević/Romac u svojoj knjizi *Dicta et regulae iuris*. Latinska pravna pravila, izreke i definicije sa prevodom i objašnjenjima, Beograd, 1971. Nedavno smo i sami izvršili detaljnije istraživanje o navedenoj problematici; v. Petrak, *Imovinskopravne regulae iuris u Bogišićevu zakoniku i njihovo aktualno značenje*, u: Bogišić i kultura sjećanja. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića, Zagreb, 2011, 98 sqq.

³⁸ Klarić/Vedriš, *Građansko pravo*, Zagreb, 2006, 178.

³⁹ Cit. Triva/Dika, *Građansko parnično procesno pravo*, Zagreb, 2004, 201.

⁴⁰ Bogojević-Glušćević (n. 37) 17 sq.

⁴¹ Općenito o reguli *male enim iure nostro uti non debemus*, sadržanoj u Gai. Inst. 1, 53, v. Liebs (n. 5) 116; Kranjc (n. 5) 148.; Domingo et al., (n. 5) 263 sq.

⁴² Cf. Bogojević-Glušćević (n. 37) 25; o pravilu *superficies solo cedit*, v. Liebs (n. 5) 204; Kranjc (n. 5) 236; Petrak (n. 5) 129 sq.

s ciljem postati "sokom pravne svijesti u narodu"⁴³. Nažalost, valja primjetiti da navedenu sposobnost kratke, jezgrovite i precizne jezične pretvorbe "rimske mudrosti" u "popularne rečenice" nije imao suvremeni zakonodavac kada je, primjerice, načelo *superficies solo cedit* izrazio u okviru zakonske definicije sadržane u čl. 7. st. 2. *Zakona o vlasništvu i drugim stvarnim pravima Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine* na sljedeći način: „Nepokretne stvari (nekretnine) su čestice zemljine površine, zajedno sa svim onim što je na zemljištu trajno spojeno na površini ili ispod nje, ako zakonom nije drugačije određeno, te pripatci nekretnina dok, po zakonu ili po volji vlasnika, služe iskorištavanju glavne stvari (nektetnine po namjeni)". Imajući u vidu da jezična pregnantnost i elegantnost navedene zakonske definicije, kao i drugih sličnih takvih definicija, često nije na razini odgovarajuće latinske pravne izreke (ili Bogišićeve „zakonjače“), ne začuđuje činjenica da se Ustavni sud Bosne i Hercegovine višekratno izravno na latinskom jeziku referirao na izreku *superficies solo cedit*⁴⁴. Na temelju posljednjeg navedenog primjera nije teško uvidjeti zašto je u određenim slučajevima i danas razborito dati prednost uporabi latinskih pravnih izreka kao oblika tradicionalne europske pravne kulture naspram istoznačnih suvremenih zakonskih iskaza.

ZAKLJUČAK

Primjena načela općeg prava (*ius commune*) u obliku latinskih pravnih izreka ima – kako na nacionalnoj, tako i na europskoj razini - sljedeće neposredne svrhe: popuna pravnih praznina te preciznija interpretacija postojećih pravnih normi koje se temelje na odnosnim načelima. Još je češća primjena latinskih pravnih izreka u pravnoj doktrini u istovjetne svrhe. Pored toga, posljednjih se godina u znanstvenoj literaturi o europskom privatnom pravu posebice ističe da sustavna primjena u praksi probranih latinskih sentencija koje izražavaju opća pravna načela zajednička svim nacionalnim europskim pravnim sustavima pripadnima rimskoj pravnoj tradiciji može predstavljati, uz različite vrste legislativnih akata, jedan od načina daljnje harmonizacije i/ili unifikacije europskog pravnog prostora⁴⁵.

⁴³ Cit. Vojnović, Crnogorski zakonik (n. 37) 330.

⁴⁴ V. npr. AP 264/11; AP 5490/10; AP 564/10; AP 3292/06; AP 1593/05.

⁴⁵ Primjerice, sudska tijela Europske unije su se u svojoj praksi explicite referirala na sljedeće latinske pravne izreke: *actore non probante, reus absolvitur; actor sequitur forum rei; alterum non laedere; audiatur et altera pars; da mihi factum, dabo tibi ius; de minimis non curat praetor; dolo petit qui petit quod statim redditurum est; ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat; in dubio pro reo; iudex iudicare debet secundum allegata et probata partium; iura novit curia; ne bis in idem; nemo auditur propriam turpitudinem allegans; nemo censetur ignorare legem; nemo iudex in causa sua; ne procedat iudex ex officio; non venire contra factum proprium; nulla poena sine culpa; nulla poena sine lege; nullum crimen sine lege; onus probandi incumbit ei qui dicit; pacta sunt servanda; patere legem quam fecisti; probatio incumbit actori; res iudicata pro veritate habetur; reus in excipiendo fit actor; tempus regit actum; venire contra factum proprium; vim vi repellere licet itd.; v. Knütel (n. 35) 768 sqq.; Rainer, (n. 35) 45 sqq.; Andrés Santos (n. 35) 347 sqq. u kojim je radovima pružena i detaljna analiza pojedinih slučajeva primjene regula iuris u sudskoj praksi EU; cf. i Wacke (n. 5) 174 sqq., koji posebice*

Drugim riječima, pored primjene *acquis communautaire*, tj. pravne stečevine Europske unije kao jednog oblika europeizacije nacionalnih pravnih sustava, kontinuirana i sustavna primjena *acquis commune* - tj. općih pravnih načela pripadnih tradicionalnom europskom općem pravu (*ius commune*), jezgrovito izraženim u latinskim pravnim izrekama kao obliku nadnacionalnog europskog pravnog idioma - također bi nedvojbeno mogla predstavljati jedan daljnji oblik pravne europeizacije.

U navedenom kontekstu treba posebice istaknuti i sljedeću činjenicu: budući da se latinski pravni jezik u sudskim odlukama - za razliku od sadržaja odluka pisanih na nacionalnim jezicima - ne prevodi na dvadesetak službenih jezika Europske unije, suci ponekad pribjegavaju uporabi latinskih pravnih izreka kao pravnih načela da bi osigurali jedinstveno pravno i/ili jezično značenje dijela sadržaja pojedine odluke pri prijevodu na to mnoštvo službenih jezika. U takvim situacijama posebice dolazi do izražaja činjenica da latinski jezik i danas predstavlja jedan izraz europskog pravnog i/ili jezičnog jedinstva⁴⁶.

Ako se imaju u vidu sve navedene činjenice, treba zaključno istaknuti da mogući širi razmjeri primjene latinskih pravnih izreka kao načela općeg prava (*ius commune*) u bosanskohercegovačkoj sudskoj praksi ne bi predstavljali tek nostalgичno traganje za skrivenim blagom europske pravne tradicije, već jedan dio dugotrajnog kreativnog napora za „organskom“ i „nebirokratskom“ europeizacijom suvremenih pravnih poredaka na čvrstim temeljima zajedničke pravne kulture. Pored potrebe navedene europeizacije, a imajući u vidu da prostor Bosne i Hercegovine već dugi niz stoljeća predstavlja prostor dodira između rimske pravne tradicije, slavenske običajnopravne tradicije i islamske pravne tradicije, smatramo da bi posebnu pozornost trebalo u bosanskohercegovačkom kontekstu ubuduće posvetiti i sustavnoj međusobnoj usporedbi pravnih izreka pripadnih tim različitim tradicijama⁴⁷. Otkrivanje njihove zajedničke jezgre i utvrđivanje razlika moglo bi predstavljati nadalje

naglašava ulogu latinskih pravnih izreka i u njima sadržanih pravnih načela u procesu europeizacije privatnog prava.

⁴⁶ O uporabi pravnog latinskog jezika u praksi sudskih tijela Europske unije, v. npr. Masson/Duparc-Portier, *Usages et réflexivité du latin à la Cour de justice des Communautés européennes*, *Revue trimestrielle de droit européen*, 43 (2007) 609 sqq.; Basedow, *Latein, die heimliche Amtssprache*, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 15 (2007) 953 sq.

⁴⁷ Odredene predradnje za navedenu usporedbu već su učinjene. Tako su pojedini autori već ukratko istraživali usporedbe između rimskih pravnih regula, Bogišićevih „zakonjača“ i pravnih maksima sadržanih u uvodnom dijelu Medžela; v. Blagojević, *Kratka paralela između uvodnog dela Medžela i završnog dela Bogišićevog crnogorskog imovinskog zakonika*, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 36/53 (1938) 81 sqq.; Begović, *Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru*, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 5 (1954-1955) 33 sqq.; Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo, 2011, 17 sqq.

relevantan „lokalni“ prilog raspravi o određivanju univerzalnih pravnih načela u euroazijskom prostoru⁴⁸.

LITERATURA

1. Andrés Santos, Epistemological Value of Roman Legal Rules in European and Comparative Law, in: *European Review of Private Law* 3 (2004).
2. Astorino, Roman Law in American Law: Twentieth Century Cases of the Supreme Court, in: *Duquesne Law Review* 40 (2001-2002).
3. Baldus, Regelhafte Vertragsauslegung nach Parteirollen im klassischen römischen Recht und in der modernen Völkerrechtswissenschaft: zur Rezeptionsfähigkeit römischen Denkens, Frankfurt a. M., 2000.
4. Basedow, Latein, die heimliche Amtssprache, *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, 15 (2007).
5. Begović, Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, Prilozi za orijentalnu filologiju 5 (1954-1955).
6. Bellomo, *L'Europa del diritto comune*, Roma, 1998.
7. Blagojević, Kratka paralela između uvodnog dela Medžela i završnog dela Bogišićevog crnogorskog imovinskog zakonika, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 36/53 (1938).
8. Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*. Privatno pravo, Zagreb, 1867.
9. Bogojević-Glušćević, Rimska pravna pravila u zakonjačama Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, *Istorijski zapisi* (78) 1-4/2005.
10. Calasso, *Introduzione al diritto commune*, Milano, 1970.
11. Carbonnier, *Usus hodiernus Pandectarum*, in: *Festschrift für I. Zajtay*, Tübingen, 1982.
12. Catalano, Eurasia e diritto romano, Roma e America. *Diritto romano commune*. Rivista di diritto dell'integrazione e unificazione del diritto in Eurasia e in America Latina 33 (2012).
13. Chorus, Römisches Recht auf dem Südpol und anderswo, in: Spruit (ed.), *Coniectanea Neerlandica Iuris Romani*. Inleidende Opstellen over Romeins Recht, Zwolle, 1974.
14. Coing, *Die ursprüngliche Einheit der europäischen Rechtswissenschaft*, Wiesbaden, 1968.
15. Coing, *Europäische Grundlagen des modernen Privatrechts*, Opladen, 1986.
16. Čelić, Tokovi pisane riječi u Bosni i Hercegovini, in: Isaković/Popadić (eds.), *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini – od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo, 1982.
17. Domingo et al., *Principios se derecho global. 1000 reglas y aforismos juridicos comentados*, Navarra, 2006.

⁴⁸ O zajedničkim aspektima rimske pravne tradicije i islamske pravne tradicije u euroazijskom kontekstu, v. npr. Catalano, Eurasia e diritto romano, Roma e America. *Diritto romano commune*. Rivista di diritto dell'integrazione e unificazione del diritto in Eurasia e in America Latina 33 (2012) 3 sqq.

18. Evans-Jones (ed.), *The Civil Law Tradition in Scotland*, Edinburgh, 1995.
19. Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, Sarajevo, 2011.
20. Kaser/Knütel, *Römisches Privatrecht*, München, 2003.
21. Klarić/Vedriš, *Gradansko pravo*, Zagreb, 2006.
22. Knütel, *Ius commune* und Römisches Recht vor Gerichten der Europäischen Union, in: *Juristische Schulung*, Heft 9, 1996.
23. Knütel, *Römisches Recht und Europa*, in: *Droit romain et identité européenne*, RIDA. Supplément au tome XLI (1994).
24. Kranjc, *Latinski pravni reki*, Ljubljana, 1998.
25. Lesaffer, *Argument from Roman Law in Current International Law: Occupation and Acquisitive Prescription*, in: *European Journal of International Law* 16 (2005).
26. Liebs, *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*, München, 1991.
27. Loknar, *Latinske i hrvatske medicinske izreke*, Zagreb, 2007.
28. Masson/Duparc-Portier, *Usages et réflexivité du latin à la Cour de justice des Communautés européennes*, *Revue trimestrielle de droit européen*, 43 (2007).
29. Micali, *Il diritto romano nella giurisprudenza della Corte Suprema di Cassazione*, in: *Giurisprudenza it.* 145, Parte IV (1993).
30. Perić, *Struktura prava*, Zagreb, 1988.
31. Petrak, *Imovinskopravne regulae iuris* u Bogišićevu zakoniku i njihovo aktualno značenje, u: *Bogišić i kultura sjećanja. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u prigodi stote godišnjice smrti Balda Bogišića*, Zagreb, 2011.
32. Petrak, *Rimsko pravo kao pozitivno pravo u Republici Hrvatskoj. Prilog tumačenju Zakona o načinu primjene pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. godine*, *Hrvatska pravna revija* 10 (2006).
33. Petrak, *Traditio iuridica*, vol. I. *Regulae iuris*, Zagreb, 2010.
34. Petriček, *Dijagnoze na hrvatskom ili latinskom?*, *Liječničke novine* 50 (2006).
35. Rainer, *Il Diritto romano nelle sentenze delle Corti europee*, in: *Castellano (ed.), L'anima europea dell'Europa*, Napoli, 2002.
36. Reinkenhof, *Die Anwendung von ius commune in der Republik San Marino. Einführung in die Grundlagen und Erbrecht*, Berlin, 1997.
37. Reinoso Barbero, *El derecho romano como desideratum del derecho del tercer milenio: los principios generales del derecho*, in: *Roma e America. Diritto romano comune. Rivista di diritto dell'integrazione e unificazione del diritto in Europa e in America Latina* 3 (1997).
38. Reinoso Barbero, *España y el derecho romano actual*, in: *Labeo. Rassegna di diritto romano*, (32) 1986.
39. Schipani, *La codificazione del diritto romano comune*, Torino, 1999.
40. Smits, *The Making of European Private Law. Towards a Ius Commune Europaeum as a Mixed Legal System*, Antwerp/Oxford/New York, 2002.
41. Stein, *Roman Law in European History*, Cambridge, 1999.
42. Stoječević/Romac, *Dicta et regulae iuris*. *Latinska pravna pravila, izreke i definicije sa prevodom i objašnjenjima*, Beograd, 1971.

43. Sturm, Droit romain et identité européenne, in: Droit romain et identité européenne, RIDA. Supplément au tome XLI (1994).
44. Triva/Dika, Gradansko parnično procesno pravo, Zagreb, 2004.
45. Van Caenegem, European Law in the Past and the Future, Cambridge, 2002.
46. Van den Horst, The Roman-Dutch Law in Sri Lanka, Amsterdam, 1985.
47. Vojnović, Crnogorski zakonik, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, br.7/1888.
48. Vojnović, Opći imovinski zakonik za Crnu Goru obzirom na ostalo crnogorsko zakonarstvo, Rad JAZU, Knjiga XCVI, Zagreb, 1889.
49. Wacke, Sprichwörtliche Prinzipien und europäische Rechtsangleichung, in: Orbis iuris romani, 5 (1999).
50. Wieacker, Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, Göttingen, 1996.
51. Wołodkiewicz, Czy prawo rzymskie przestało istnieć?, Kraków, 2003.
52. Zimmermann, Das römisch-holländische Recht in Südafrika. Einführung in die Grundlagen und *usus hodiernus*, Darmstadt, 1983.
53. Zimmermann, Roman Law, Contemporary Law, European Law. The Civilian Tradition Today, Oxford, 2001.
54. Zimmermann, The Civil Law in European Codes, in: Carey Miller/ Zimmermann (eds.), The Civilian Tradition and Scots Law: Aberdeen Quincentenary Essays, 1997.
55. Zocco-Rosa, Influssi di diritto romano sur una legislazione Slavo-serba, in: Mélanges G. Cornil, Vol. II, Paris, 1926.
56. Zwolve, *Snell v. Beadle*. The Privy Council on Roman law, Norman customary law and the *ius commune*; in: Ligt, L. de (ed.), *Viva vox iuris romani*. Essays in honour of J.E. Spruit, Amsterdam, 2002.
57. Žuvela, Vlasničkopravni odnosi, Zagreb, 2009.